

Юрій Поліщук

ПОНЯТТЯ «СУСПІЛЬНА КОНСОЛІДАЦІЯ» У ВІТЧИЗНЯНОМУ ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Досліджуються підходи зарубіжних і вітчизняних науковців до поняття «суспільна консолідація», аналізуються параметри його теоретичного осмислення, узагальнено головні підходи вчених до класифікації цього феномену, визначено його головні види.

Ключові слова: консолідація, суспільна консолідація, види консолідації, трансформація суспільства, громадянське суспільство, держава.

Yuri Polischuk. A concept «public consolidation» is in home political science discourse. Going of foreign and home scientists is investigated near a concept «public consolidation», the parameters of him are analysed theoretical comprehension, the main going of scientists is generalized near classification of this phenomenon, certainly him main kinds.

Key words: consolidation, public consolidation, types of consolidation, transformation of society, civil society, state.

Успішність кожної держави в сучасному глобалізованому світі значною мірою залежить від ступеня консолідації народу, який її творить. Чим нація згуртованіша, тим менше конфліктів у суспільстві, тим упевненіше вона почуватиться на міжнародній арені, а державний організм повною мірою виконує функції щодо забезпечення основних прав і свобод своїх громадян. У цьому контексті нинішній стан українського соціуму залишає бажати кращого. Адже існують численні проблеми, які вимагають стратегічної переорієнтації суспільства на пошук внутрішніх механізмів самоорганізації та розвитку. Багато в чому вони пояснюються як особливостями історичного розвитку України, так і сучасними політичними процесами, що відбуваються у ній і

Поліщук Юрій Миколайович – доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

навколо неї. Низка дослідників взагалі вважає, що «характерними особливостями сучасного українського суспільства є домінування деконсолідаційних тенденцій над консолідаційними та розбалансованість ціннісно-нормативної системи». Вони пояснюють це тим, що, «з одного боку, транзитна модель соціальної поведінки вийшла за межі традиційного конформізму, а з другого – вона ще не відповідає потребам нової системи цінностей, орієнтованої на свободу вибору і прагматизм, а факт відсутності сформульованої національної ідеї як масово шанованих в суспільстві цінностей, норм і пріоритетів поглиблює цей процес» [1, с. 63]. До певної міри з таким підходом можна погодитися, але, на нашу думку, ситуація почала змінюватися після Революції Гідності та російської агресії. Під впливом цих подій відбулися значні позитивні зрушення в питанні консолідації українського суспільства. До головних з них варто віднести активізацію процесів формування української політичної нації, становлення та розвитку громадянського суспільства. Яскравим проявом як першого, так і другого є волонтерський рух, який став важливим чинником відстоювання незалежності України в умовах гібридної війни, яку веде проти нас Російська Федерація. Проте в плані консолідації усього українського суспільства як перед зовнішніми, так і перед внутрішніми викликами ще є багато нерозв'язаних проблем. Це ставить перед українськими науковцями низку як теоретичних, так і практичних завдань.

Потрібно зазначити, що українські науковці приділяли і приділяють певну увагу дослідженню зазначених проблем. Зокрема, на них звертали увагу у своїх дослідженнях О. Дергачов [2], С. Федуняк [3], Г. Луцишин [4], М. Степико [5] та інші. У їхніх роботах наголошується на важливості консолідації українського суспільства як одного з головних факторів розбудови та зміцнення державності, формування української політичної нації як головної мети сучасної національної політики. Так, у працях Ф. Федуняка розкриваються особливості впливу консолідаційних процесів на безпекову сферу, М. Степико розглядає консолідацію суспільства як першочергове завдання українського національного будівництва, Г. Луцишин досліджує головні чинники консолідації української нації. Також робилися спроби аналізувати теоретичні

аспекти цієї проблеми. Зокрема, ці питання порушували С. Стоєцький [6], К. Вітман [7], О. Петухова [8], І. Титарь [9], але їхні підходи не були комплексними і не дають повної картини щодо поняття «суспільна консолідація» та її видів. Тому, зазначає той же В. Стоєцький, «незважаючи на поширеність поняття «консолідація» в політологічних дисциплінах, концептуалізація явища суттєво ускладнюється термінологічною невизначеністю та багатоманітністю трактувань» [6, с. 490]. А це приводить до того, що дослідники досить часто, одночасно оперують одним і тим самим терміном для позначення двох явищ – безпосередньо національної консолідації та консолідації суспільства в широкому сенсі, яку вони у своїх працях також іменують національною консолідацією [7, с. 423]. Така підміна понять вносить плутанину в категоріальний апарат політичної науки, ускладнює напрацювання практичних механізмів консолідації в межах державної політики, тому має бути усунена.

Враховуючи це, автор ставить перед собою завдання систематизувати підходи до визначення терміна «суспільна консолідація», класифікувати її види.

Перш ніж перейти до визначення терміна «консолідація», хочу наголосити на тому, що у науковій літературі вивчення феномену і процесу суспільної консолідації є відносно новим. Потрібно зазначити, що саме поняття консолідація почало використовуватися в науковому дискурсі у ХХ ст. спочатку в контексті національних і політичних процесів. Тут ми можемо згадати роботи відомого іспанського філософа і соціолога Х. Ортеги-і-Гасета, який багато уваги приділяв проблемам консолідації в поліетнічних державах. Зокрема, розкриваючи процес формування європейських націй, він виділяв три етапи: 1) об'єднання найбільш лінгвістично і географічно близьких етнічних груп; 2) внутрішня консолідація; 3) міцна держава [10].

У 1970 – 1980 рр. використання поняття «консолідація» в науковому дискурсі розширюється у зв'язку з розробкою «моделі демократичного транзиту» та з виникненням так званої «третьої хвилі демократії». У цей час науковці акцентують увагу на консолідації демократії. Одним із перших це зробив американський соціолог і політолог Х. Лінц у своїй праці «The

Consolidation of Regimes» [11]. Особливо активно у цьому напрямі працювали відомі американські політологи Л. Даймонд [12; 13] і Ф. Шміттер [14], а також аргентинський політолог, який довгий час працював у США, Г. О'Доннелл [15]. Більш того, Ф. Шміттер увів у науковий обіг поняття «консолідології» як самостійного напрямку в політичних науках. Низка дослідників вважає, що «консолідологія» є повноцінною, багатоплановою теоретичною дисципліною з великими практичними виходами у сферу політики [16]. Об'єктом її дослідження є різні види консолідації – національна, соціальна, політична, демократична, етнічна. Суб'єктами – особи, групи за інтересами, політичні партії та громадські організації, політичні, національні й суспільні інститути. Предметом – прогресуюча динаміка консолідаційних процесів та особливості їхнього протікання. Стосовно ж самої консолідації, то Ф. Шміттер розглядав її як вибір, що веде до формування правил гри у політиці, домовленостей. Ключовою дилемою консолідації він вважав питання про набір інститутів, з якими політики можуть погодитися, а громадяни побажають підтримати [17, с. 24]. Дещо по-іншому феномен консолідації бачить Л. Даймонд. На його думку, «консолідація є процес досягнення такої широкої і глибокої легітимізації, за якої всі політичні актори – як на рівні еліт, так і мас – вірять, що демократичний режим є кращим для їхнього суспільства, ніж будь-яка інша реалістична альтернатива, яку вони можуть собі уявити» [12].

Проте у своїх працях названі вище автори зосередили головну увагу на консолідації демократії, розглядаючи її як третю стадію процесу демократизації, а сам феномен консолідації у них фактично не був окремим предметом всебічного аналізу.

Усе ж науковці звернули увагу і на концептуалізацію поняття терміна «консолідація». Розглянемо, як це питання вирішується вітчизняними науковцями. Етимологічно термін «консолідація» (пізньолат. *consolidatio* – зміцнення, об'єднання чого-небудь) означає процеси укріплення, об'єднання, згуртування [18, с. 353]. На буденному рівні це поняття асоціюється з впорядкуванням і ефективністю суспільного управління, певною єдністю. Однак, як стверджує український дослідник О. Туркевич, окрім єдності, консолідація «включає й інший аспект, а саме – різноманітність та

різноманітність. Співвідношення єдності та різноманітності (тобто збереження певної автономії) є одним з головних аспектів консолідації. Воно стимулює консолідаційні процеси в суспільстві та державі» [19].

Таким чином, консолідація може бути визначена як сукупність об'єднувальних процесів у суспільстві [20]. Проте це загальні підходи, а представники різних наукових напрямів, особливо соціогуманітарних, наповнюють його своїм баченням. У першу чергу це стосується соціологів, політологів, економістів, культурологів, психологів тощо. Термін «консолідація» використовується ними, коли йдеться про об'єднання людей, окремих організацій, громадських сил для посилення боротьби за спільні цілі. Сутність процесу консолідації розглядається ними у таких значеннях: зміцнення, згуртування суспільства та усіх його компонентів; вибір, який веде до формування сукупності правил політичної гри, спільних домовленостей, які є результатом взаємної згоди [21, с. 151]. При цьому представники різних соціогуманітарних наукових напрямів вкладають в означення цього феномену своє визначення. Зупинимося на трактуваннях поняття «консолідація» вітчизняними дослідниками. Так, юристи розглядають консолідацію як один із важливих засобів систематизації законодавства, який є самостійним логіко-гносеологічним та ієрархічним видом опрацювання нормативно-правових актів, що можуть об'єднуватися за інституціональною та галузевою ознакою [22, с. 5].

У соціально-педагогічному словнику консолідація трактується як вид об'єднувальних процесів, злиття близьких за мовою і культурою етносів у більш великі спільноти, налагодження між ними соціально-економічних та культурно-побутових зв'язків [23, с. 116].

Соціологи розглядають консолідацію як процес «зміцнення, згуртування, укріплення різноманітних соціальних сил, груп, організацій для подолання кризової ситуації чи досягнення певної мети [24].

Економісти консолідацію подають як об'єднання навколо певної великої ідеї або реалізації певної програми, злиття капіталів, компаній [25].

Своє бачення консолідації як процесу мають фахівці з державного управління. Так, в «Енциклопедичному словнику з державного управління» консолідація розглядається як «процес перетворення випадкових домовленостей та умовних рішень, що виникають між сторонами, на стійкі норми відносин суперництва та співробітництва між ними» [26, с. 334 – 335]. Дещо розширює це трактування О. Петухова, яка розглядає «консолідацію» у системі державного управління як «різновид об'єднаних процесів за умов досягнення суспільного консенсусу, що формується та утверджується засобами державного управління соціумом» [8, с. 130].

Таке розмаїття підходів, на нашу думку, зумовлене тим, що майже у кожному випадку дослідники зосереджують увагу на певних функціональних (економіка, культура, політика, психологія, право) чи формальних (територія, громадянські спільноти) характеристиках одного і того самого феномену. Одна і та сама сутність розглядається у різних виявах: політичних, соціальних, економічних, правових, психологічних тощо.

Проте для нас більш цікавим є тлумачення поняття «консолідація» вітчизняними політологами. Потрібно зазначити, що, як і їхні західні колеги, вони розглядають її в контексті демократичного транзиту і неодмінно пов'язують із процесом демократизації суспільства. При цьому домінуючими є два підходи до її вивчення: консолідація «розглядається як певний етап у процесі демократизації перехідних суспільств і як тенденція кількісного зростання групи формальних демократичних держав, що полягає в посиленні демократичних інститутів і демократичної практики в кожній із країн, а також у зміцненні міждержавних зв'язків у співтоваристві демократичних націй» [1, с. 65]. У руслі такого підходу українські науковці й намагаються сформулювати своє бачення поняття «консолідація». Зокрема, М. Пірен трактує консолідацію як вид об'єднувальних етнічних процесів, що характеризується внутрішнім згуртуванням народу [27]; Є. Магда – як спільну працю заради певної мети. «Від того, в чому саме суспільство бачить корені своєї єдності, – вважає дослідник, – залежить і форма його консолідації. Суспільство вважається більш-менш консолідованим, якщо окремі його елементи орієнтовані радше на зв'язки між собою, ніж на зв'язки з зовнішніми,

щодо всього суспільства, структурами» [28, с. 107]. Досить цікавим є підхід М. Степико, який вважає «консолідацію – центральним чинником ефективності будь-якої соціальної дії, що потребує колективного розуму чи колективної насаги, не говорячи вже про ту чи іншу стратегічну мету, досягнення якої просто неможливе без задіяння цього феномену. Саме для суспільства як соціальної системи високого порядку та чи інша характеристика консолідаційних процесів є чи не найголовнішим інтегральним показником його якості та якості життя його громадян» [5, с. 100 – 101]. Таких самих поглядів дотримується О. Ткач [29, с. 50].

На нашу думку, більш універсальне визначення «консолідації» дає «Політична енциклопедія», підготовлена Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Б. Дем'яненко, який підготував статтю «Консолідація», вважає, що це «процес об'єднання, зміцнення єдності й згуртованості соціальних і політичних сил (людей, соціальних груп, політичних партій і організацій тощо) з метою посилення боротьби за вирішення загальних завдань» [30, с. 353–354].

Узагальнюючи наведені вище підходи, можемо констатувати, що усі ці визначення розглядають суспільну консолідацію у двох виявах: як процес і, водночас, як результат цього процесу, який залежить від вибраних засобів, методів, здатних його стимулювати. Таким чином, вона виявляється в поширенні певної системи ідей, має циклічний характер. Результатом консолідації є створення умов для зміцнення суверенітету та незалежності держави. Крім того, вона виступає фактором систематизації законодавства та системи управління, активізує вдосконалення організаційних форм і комунікації в системі відносин «особистість – суспільство – нація – держава» тощо. Фактично суспільна консолідація це: інтегратор об'єднавчих процесів серед груп, спільнот, інституцій, влади та держави. Вона має на меті зміцнення позицій та ідеологем, покращення економічного стану та властивостей системи відносин у суспільстві, нації, державі тощо та переважно орієнтується на довгострокові цілі [8, с. 130]. При цьому вона відбувається як на інституціональному й процедурному рівнях, так і на психологічному. Адже налагодити

спільну згоду діючих політичних акторів можливо лише на довірі, співробітництві та, до певної міри, єдності поглядів.

Таким чином, у широкому розумінні суспільну консолідацію можна розглядати як процес визначення і розвитку мети, стратегії, інтересів, цінностей на основі внутрішніх регуляторів (менталітету, моральних, історико-культурних цінностей тощо), прийнятих суспільством і державою в цілому, визнаних представниками різних політичних партій і громадських організацій, які зафіксовані в їхніх програмних документах.

Крім того, під суспільною консолідацією розуміють зміцнення, об'єднання суспільства й усіх його компонентів. Виходячи з різноманітності структур, об'єднань у суспільстві, різного етнічного складу, процес консолідації виникає між групами однодумців, навколо політичних й етнічних лідерів або проти них. Сутність самого процесу консолідації можна розглядати як вибір, який веде до формування сукупності правил політичної гри, загальних домовленостей, які фактично є результатом спільної діяльності. А ключовою дилемою суспільної консолідації є питання про набір «інститутів і цінностей», з якими політики можуть погодитися, а громадянське суспільство побажає підтримати. Результатом цього має бути консенсус щодо певних правил, які допоможуть розв'язати усі головні суспільні протиріччя і конфлікти. Адже суспільна консолідація в державі досягається завдяки взаємним інтересам та взаємодії в правовому полі її носіїв: влади, еліти, громадськості. Спільне прийняття рішення в рамках групи допомагає на різних етапах знаходити шляхи побудови правової держави, вести між собою переговори на рівні партнерства.

Проблема суспільної консолідації є надзвичайно актуальною для суспільств перехідного типу, до яких належить Україна. Для останньої це пояснюється тим, що для неї сам процес трансформації зумовлює зіткнення принаймні трьох систем цінностей: 1) нової системи, що «імпортується» з країн західної цивілізації разом з ринковими моделями економічної трансформації і розширенням торговельних та інвестиційних зв'язків між Сходом і Заходом; 2) старої, «радянської» системи цінностей, настанов та поведінкових стереотипів, які і далі впливають на

суспільну свідомість; 3) цінностей традиційної національної культури, що швидко відроджується [31, с. 16]. Крім цього, для України проблема консолідації суспільства має особливе значення ще й з огляду на її геополітичне розташування як території, яка перебуває на розломі й у точках дотику кількох цивілізацій, і великих, і локальних [5, с. 100 – 101].

Як ми зазначали вище, «консолідація» – це складний феномен. Вона має багато тенденцій, які спрямовують людей або до суспільно значимих форм мислення, поведінки, нормоутворень й очікувань, або до індивідуально-творчих життєвих проявів, або до таких дій, як революції, акти громадянської непокори і навіть громадянські війни. На думку М. Степико, перетворення подібних тенденцій на реальні життєві форми залежить від об'єктивних і суб'єктивних чинників, які домінують у суспільстві в критичний для певного соціуму відрізок історичного часу. До перших він відносить «історико-політичну та соціально-економічну архітектоніку конкретного соціуму, наявні проблеми його розвитку, стан масової свідомості тощо. До других – наявність чи відсутність національної еліти, компетентної державної влади й авторитетного національного лідера» [5, с. 102]. Прояви цих чинників у різних поєднаннях приводить до формування різних видів консолідації. Тому для політологів важливим є їхнє дослідження. Це дозволить не тільки виявити відмінності, що існують між різними видами суспільної консолідації, а й сприятиме пошуку надійних способів їхньої ідентифікації, виявленню закономірностей суспільно-політичних процесів у державі.

Потрібно зазначити, що для виявлення різних видів суспільної консолідації бралися різні критерії. Так, І. Іванов бере за основу такі критерії, як: головні носії її ідей (етнічна група, соціальна група, особа, політична партія, нація як спільнота); характер функціонування на різних рівнях (теоретичному, державно-політичному, групово-спільнісному, буденному, індивідуальному); структурно-системні ознаки (система, структура, політичний, національний і державницький процес); світоглядні параметри (соціально-історичний досвід, світоглядна спрямованість); ідентифікаційні напрями (система етнонаціональної свідомості) [32, с. 9].

Дещо по-іншому бачить критерії класифікації процесів консолідації суспільства О. Петухова. На її думку, такими можуть бути: цілі, носії, мотиви об'єднання, просторова ознака, етнічні межі, ступінь тривалості, ініціатива походження, ступінь керованості, політичний режим, ступінь участі, політичні суб'єкти [33, с. 25].

Є й інші підходи до визначення критеріїв класифікації феномену суспільної консолідації, але вони більш прийнятні не для політології, а для соціології, фахівців з державного управління тощо. Тому, не вдаючись у детальний аналіз цих критеріїв, це може бути предметом окремого дослідження. Зупинимось на основних підходах українських науковців до класифікації суспільної консолідації. Зокрема, Г. Луцишин розрізняє такі її різновиди, як: національна, політична, етнічна, громадянська, демократична, суспільна, консолідація суб'єктів політики (політичних партій, громадських рухів, парламентаріїв і парламентських фракцій) [34, с. 52]. С. Риженко до зазначених вище видів додає ще територіальну, ціннісну, загальнонаціональну, ситуативну суспільну консолідацію [35, с. 7]. О. Петухова, розділяючи ці підходи, цілком слушно фрагментує запропоновану Г. Луцишиною консолідацію суб'єктів політики на консолідацію політичного режиму, влади, еліти й окремо виділяє ще соціальну, світоглядну, регіональну, глобальну, тимчасову, довгострокову, походження згори, походження знизу, організовану, стихійну, продуктивну, деструктивну, формальну, неформальну, позитивну, негативну, пасивну, активну суспільну консолідацію [33, с. 25].

Досить цікаві думки щодо класифікації цього феномену, які базуються на практиці сучасної України і до певної міри перекликаються з підходами О. Петухової, висловлює М. Степико. У монографії «Українська ідентичність: феномен і засади формування» він пише, що «цивілізаційний розвиток сучасної України передбачає взаємодію трьох консолідаційних процесів: національного, ціннісного, модернізаційного. Зважаючи на багатоаспектність і багатовимірність процесу консолідації суспільства, останній уже сам по собі має різноманітні (часом протилежні) практики застосування, є поліфункціональним і (за певних умов) навіть маніпулятивним. Консолідація як стан

масового настрою може бути простого, так би мовити, нижчого походження, а може мати більш складну, вищу наповненість. Тобто, вона є менш або більш духовною, залежною від рівня походження та якості цінностей, покладених в її основу» [5, с. 103]. Консолідація, на думку М. Степико, також може бути «сильною і слабкою, організованою і стихійною, довгостроковою і тимчасовою, загальнонаціональною і регіональною. Крім того, вона може бути конструктивною і деструктивною (радикальною). Деструктивна (радикальна) консолідація не піддається раціональному осмисленню і прогнозуванню. Точка біфуркації може виникнути у будь-якому сегменті соціуму, у будь-який час і з будь-якого приводу. Конструктивна ж консолідація потребує значних організаційних, інтелектуальних і фінансових ресурсів усього суспільства» [5, с. 103].

Наведений вище матеріал свідчить, що у вітчизняному науковому політологічному дискурсі, незважаючи на різноманітність підходів, склався певний консенсус щодо класифікації суспільної консолідації. Основними її видами є: політична, національна, демократична, соціальна, етнічна, територіальна, суспільна, політичного режиму, ціннісна, влади, еліти, громадська, ситуативна. Разом з тим, усі ці різновиди суспільної консолідації не є незалежними один від одного, а являють собою взаємопов'язані процеси, що об'єднані в певну систему. Розуміння цього дозволяє: оперативно визначати небезпеки суспільно-політичних процесів та їхні ймовірні наслідки; враховувати переваги і недоліки окремих видів консолідації та вносити корективи; проводити необхідні зміни, що відповідають назрілим потребам життя суспільства, тощо.

Підсумовуючи проведену роботу, необхідно зазначити, що вивчення феномену суспільної консолідації розпочалося порівняно недавно. Тому і саме поняття «суспільна консолідація» теж увійшло в науковий дискурс не так давно. Все ж як західні, так і вітчизняні науковці приділили йому певну увагу. При цьому процес суспільної консолідації розглядається ними як: зміцнення, згуртування суспільства та усіх його компонентів; вибір, який веде до формування сукупності правил політичної гри, спільних домовленостей, які є результатом взаємної згоди. Але представ-

ники різних соціогуманітарних наукових напрямів, виходячи зі своїх пріоритетів,кладають в означення цього феномену своє визначення. Для політологів суспільна консолідація – це процес визначення і розвитку мети, стратегії, інтересів, цінностей суспільства на основі внутрішніх регуляторів (менталітету, моральних, історико-культурних цінностей тощо), прийнятих ним і державою в цілому, визнаних представниками влади, політичних партій і громадських організацій, які зафіксовані в їхніх програмних документах.

Багатогранність феномену «суспільної консолідації» виявилася в наявності різних її видів (політична, національна, демократична, соціальна, етнічна, територіальна, суспільна, еліти, громадська тощо). Їхній аналіз може бути предметом іншого дослідження.

1. Пашкова О. Б. Соціально-політичні фактори консолідації українського суспільства // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012. Вип. 5 (61). С. 62–71.

2. Дергачов О. Політичні проблеми національної консолідації // Консолідація українського суспільства: сучасний стан, проблеми та перспективи: матеріали круглого столу / за ред. А. В. Малигіна. Сімферополь: СФКІСД, 2005.

3. Федуняк С. Г. Цивілізаційна консолідація у сфері безпеки // Політика і час. 06/2003. № 6. С. 76–80.

4. Луцишин Г. І. Національна консолідація України в умовах сучасного політичного процесу: монографія. Львів: Львівська політехніка, 2012. 364 с.

5. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: НІСД, 2011. 336 с.

6. Стоєцький С. В. Етнокультурна консолідація: спроби концептуалізації в політології // Держава і право: зб. науков. праць. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. № 3 (61).

7. Вітман К. М. Консолідація як політичний феномен: актуальність для України // Держава і право: зб. науков. праць. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. № 4 (62). С. 421–427.

8. Петухова О. В. Консолідація: сутність і види // Інвестиції: практика та досвід. 2015. № 3. С. 130–135.

9. Титарь Иван. Консолидация демократии: проблема определения понятия // Социология: теория, методы, маркетинг. 2008. № 4. С. 39–54.

10. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды. Киев, 1994.

11. Linz J. J. The Consolidation of Regimes: A Theoretical Problem Approach (paper presented at the International Studies Association World Congress, Toronto, 1974).

12. Diamond L. Introduction: in Search of Consolidation // Consolidating the Third Wave Democracies. Regional Challenges. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 1997.

13. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press, 1999.

14. Schmitter Ph. Interest Systems and the Consolidation of Democracies // Reexamining Democracy. Essays in Honor of Seymour Martin Lipset / Ed. by G. Marks, L. Diamond. London: Sage Publications. 1992.

15. O' Donnell G. Illusions about Consolidation // Journal of Democracy. 1996. Vol 7. №2.

16. Луцишин Галина. Национальная консолидация общества: теоретико-методологические проблемы исследования // Pr. Etnogr. 2012. Т. 40. С. 33–42.

17. Шміттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. 1996. № 5. С. 16–27.

18. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Головна редакція УРЕ, 1974. 775 с.

19. Туркевич О. Консолідація політичних партій в Україні: визначення понять. URL: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/Visnyk4/Politologija/Turkevych.htm>

20. Политическая энциклопедия: в 2 т. / под ред. Г. Ю. Семигина. Москва: Мысль, 2000. 551 с.

21. Луцишин Г. І. Національна консолідація як основа формування та розвитку української політичної нації // Українська політична нація: проблеми становлення: зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2012. С. 150–156.

22. Меленко С. Г. Консолідація як вид систематизації нормативно-правових актів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2002. 19 с.

23. Соціально-педагогічний словник / за ред. В.В. Радула. Київ: ЕксОб, 2004. 304 с.

24. Купрієнко С. А. Словник соціології (Літери А – Я.) URL: <http://kuprienko.info/kupriyenko-s-a-slovník-sotsiologiyi-literi-a-ya/28/>.

25. Економічна енциклопедія. URL: http://ridnamova.org/Ekonomich&na_entsyklopediya/13/?&page=3&word.

26. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.

27. Пірен Марія. Науково-просвітницький чинник консолідації українського суспільства. URL: www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2011-1/doc/2/07.pdf.

28. Магда Є. В. Сучасні загрози консолідації українського суспільства // Історико-політичні студії. 2013. № 1. С. 107–113.

29. Ткач О. І. Політичні передумови консолідації українського суспільства // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. 104/2011. С. 49–52.

30. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.

31. Степико М. Консолідація української нації: проблеми та перспективи // Вісник Національної Академії Наук України. 1999. № 6. С. 16–26.

32. Іванов І. Ю. Формування української політичної нації в сучасних умовах: проблеми і перспективи: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2005. 20 с.

33. Петухова Ольга. Основні види процесу консолідації в державі: спроба класифікації // Актуальні проблеми державного управління: збірник наукових праць Одеського регіонального інституту державного управління. 2015. Вип. 2 (62). С. 21–26.

34. Луцишин Г. І. Національна консолідація України в умовах демократизації суспільства // Наук. пр. [Чорномор. держ. ун-ту ім. Петра Могили]. Серія: Політологія. 2012. Т. 182. Вип. 170. С. 51–55.

35. Риженко Є. С. Інтегративна ідеологія як чинник консолідації українського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2008. 19 с.